

ВІКОВІ АСПЕКТИ ВИНИКНЕННЯ БУЛІНГУ СЕРЕД ДІТЕЙ

Стаття присвячена одній з актуальних проблем сучасності – насильству у дитячому середовищі. Визначено взаємозв'язок вікових особливостей та поширення явища булінгу в серед дітей. З віком, під впливом виховання та внаслідок функціонування гальмівних процесів, характерне зниження рівня агресії та ускладнення форм насильства. Проте існують протилежні випадки, визначені індивідуальними особливостями, що характеризуються запізнілими проявами агресії.

Ключові слова: булінг, насильство, агресивна поведінка, вікові особливості, форми булінгу.

Постановка проблеми. Зміни, викликані політичною та соціально-економічною нестабільністю, екологічними катаклізмами, інтенсивною інформатизацією та водночас деморалізацією суспільства, зумовили підвищення рівня конфліктності й агресивності у соціальних та міжособистісних відносинах.

Одним з найпоширеніших видів агресивної поведінки сучасності є третирування інших людей, цькування, у міжнародній термінології – мобінг, булінг, що характеризуються систематичністю, регулярністю характеру прояву – на відміну від окремого агресивного вчинку та нерівністю фізичних або соціальних можливостей (різниця в силі чи в соціальному статусі); інакше кажучи, це насильство сильної людини над слабкою, взаємовідносини переслідувача і жертви.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психолого-педагогічній літературі це явище прийнято розглядати, як сукупність соціальних, психологічних та педагогічних проблем, що охоплюють процес тривалого фізичного чи психологічного насилля з боку індивіда або групи по відношенню до індивіда, що не в стані захистити себе у даній ситуації. Це навмисне осмислене прагнення образити, принизити, заподіяти шкоду, залякати погрозами або зацькувати того, хто не може захиститися. Особливо небезпечними є його прояви у середовищі дітей.

Серед дослідників – основоположників вивчення булінгу можна назвати К. Лоренца, Х. Леймана, Д. Ольвеуса, В. Бесаг, С. Арора, Р. Дж. Хазлер, І. Кона та ін. Означена проблема викликає активну зацікавленість й сучасних науковців та є предметом досліджень різних галузей наук. Зокрема, проблеми шкільного насильства з точки зору соціології висвітлено у роботі О. Ожійової; психологічні особливості вивчали О. Дроздов, О. Хархан, І. Бердишев, Р. Ахмедбекова, О. Смірнова та ін.; розробку соціально-педагогічних аспектів вирішення згаданої проблеми здійснювали В. Ролінський, І. Хозраткулова, А. Чернякова та ін.

Метою статті є розгляд вікових особливостей, що виступають детермінантами та регуляторами явища булінгу серед дітей.

Результати теоретичного дослідження. Проблема третирування як різновиду насильства, характерна для будь-якого колективу, починаючи від дитячого, завершуючи дорослим, незалежно від сфери діяльності. У зарубіжних дослідженнях це явище отримало назву булінг або мобінг. Незважаючи на те, що поняття позначають одне й те саме, їх не можна вважати синонімами. На нашу думку булінг та мобінг варто розрізняти саме за сферами виникнення, оскільки третирування на робочих місцях, що здійснюється одними працівниками щодо інших, дуже рідко включає в себе фізичне насильство. "Діти та підлітки висловлюють свою агресію більш безпосередньо, у фізичній формі, а дорослі частіше діють за допомогою вербальної агресії, створення несприятливої соціальної ситуації, ізоляції "жертви", маніпуляції. Це відображає відмінність у поведінці дітей та дорослих у ситуації третирування" [8, с. 98]. Власне сам термін булінг у перекладі з англійської bully – хуліган, забіяка, задирака, грубіян, кривдник, підтверджує доцільність використання його стосовно насильства у середовищі дітей.

Як зазначає Д. Ольвеус, дитина піддається булінгу, коли по відношенню до неї неодноразово та на протязі довгого часу здійснюються негативні дії з боку однієї або більше людей" [8, с.98]. Крім того, подібне ставлення припускає невідповідність у силі і владі, внаслідок чого жертви не здатні ефективно захистити себе від нападок.

На відміну від інших актів насильства, які мають на увазі одноразові або короточасні нападки, булінг, як правило, відбувається безперервно протягом тривалих періодів часу, через що жертва постійно перебуває у напруженому і заляканому стані.

Булінг може мати безпосередні та непрямі форми: пряме третирування передбачає відкрите фізичне насильство, тоді як непряме включає в себе способи виключення та соціальної ізоляції об'єкту третирування.

Вагомою причиною поширення булінгу у шкільному середовищі є вік дітей. Стереотипно, прийнято вважати, що сутички з однокласниками влаштовують переважно підлітки з гормональним вибухом та невірніваженою психікою. Однак молодші школярі від них не відстають. Дослідження показують, що вчорашні малюки у 9 разів частіше, ніж старшокласники конфліктують між собою, а 84% першокласників переконані, що однолітки їх ображають.

Звичайно, агресія у дітей та підлітків певною мірою є віковою нормою. А це означає, що поведінку з метою заподіяти шкоду іншій людині демонструє, принаймні зрідка, багато хто, а то й більшість представників даних вікових груп. Проте певна частка дітей і підлітків відхиляється від цієї нормальної лінії розвитку й проявляє стабільно високі рівні агресивної поведінки, які вже не можна вважати віковою нормою. Саме поведінка таких індивідів й представляє особливий інтерес для дослідників.

Перший зразок агресивної поведінки дитина отримує від дорослих – вираз гніву, який здатне розпізнати тримісячне немовля. Потім, як наслідок, прояв дитиною гніву у відповідь на фрустрацію, що починається у другій половині першого року її життя. На другому та третьому роках життя у конфліктах з ровесниками і дорослими виникають поведінкові моделі агресії у формі вибухів гніву та застосування фізичної сили (наприклад, ударів, штовхань, валяння по підлозі).

У дітей дошкільного віку агресивна поведінка спостерігається в ситуаціях захисту своїх інтересів та відстоювання своєї переваги, коли вони ще не засвоїли конструктивні способи взаємодії та не навчилися стримувати власні імпульси і агресивні дії використовуються як засіб або, як інструмент для досягнення певної мети.

Це можна спостерігати на дитячих майданчиках, де матусям доводиться вчити дітей ділитися іграшками, не забирати в інших дітей те, що сподобалось, не кривдити інших, уміти просити тощо. Згодом, із засвоєнням норм та правил поведінки, набуттям соціальних компетенцій ці безпосередні прояви дитячої агресії змінюються більш миролюбними формами поведінки.

Тому певною мірою ситуативні удари рукою, щипання, штовхання у дітей дошкільного віку "вважається" нормальним і може бути проявом самоствердження. Однак, якщо діти проявляють агресію, що не має якої-небудь мети, спрямовану виключно на заподіяння шкоди іншій особі, їм подобається спостерігати, як іншій людині погано, то можуть свідомо й систематично знаходити способи, щоби завдати шкоди своїм "жертвам". Фізичний біль чи приниження однолітка викликає у таких дітей задоволення, а агресія виступає при цьому як самоціль. Подібна поведінка може свідчити про схильність дитини до ворожості і жорстокості, що, природно, викликає особливу тривогу [3].

Водночас зауважимо, що булінг – це не тільки фізичне насильство, він може здійснюватись і через соціальний тиск у формі бойкоту, ізоляції, зумисного створення психологічно напруженої атмосфери у колективі для аутсайдера, жертви, наприклад, коли група дівчаток неодноразово й демонстративно відмовляється грати з іншою дівчинкою, поєднуючись чи переходячи у вербальний – безперервний насміхання та висміювання.

З початком навчання у школі коло спілкування дітей значно розширюється. Спершу вони залучаються до формального спілкування у процесі виконання навчальних завдань, згодом будують неформальні взаємини, вагомих вплив на які визначає вчитель. Саме за сприяння вчителя, який виділяє окремих учнів як зразок для інших у навчанні та поведінці та звертає увагу не помилки інших, формується ставлення дітей один до одного, відбувається диференціація молодших школярів за статусами: сприятливий чи несприятливий.

У результаті почуття самотності, що переживає відкинута дитина, часто підкріплене особливостями сімейного виховання, індивідуальними особливостями дитини, фрустрацією базових потреб дитини, різними захворюваннями тощо, призводить до негативного ставлення до однолітків чи самого себе.

І якщо дитині 6-10 років хоча б один раз вдалося домогтись за допомогою сили того, що вона хотіла, а оточуючі уступили їй, то вона й надалі буде застосовувати такий спосіб для отримання бажаного. Втім, і покарання за агресію призводить до такого ж результату – до її посилення, так як покараний молодший школяр, може й перестане, битися з іншими дітьми у дворі чи псувати речі в будинку, але ця загнана всередину агресія обов'язково проявиться: якщо не вдома, то в школі, якщо не у вигляді бійки, то у вигляді образливих прізвиськ на адресу ровесників.

До вікових особливостей, що обумовлюють підвищення рівня агресії у підлітків є загострення акцентуації характеру, а також зростаюча фізична активність, що може виявлятися в задириливості, псуванні майна тощо. Варто також вказати на активне прагнення дітей цього віку на увагу, розуміння та довіру дорослих. Підлітки намагаються грати визначену соціальну роль не тільки серед однолітків, але й серед дорослих, виявляти соціальну активність, яку дорослі не завжди підтримують. У результаті, наражаючись на психологічні бар'єри, не знаходячи взаєморозуміння в оточуючих та сім'ї, вони намагаються перебороти це через агресивну поведінку.

Ближче до середини підліткового періоду агресивна поведінка має тенденцію до зниження, як результат зростаючих соціальних навичок і саморегуляції. Однак Р. Лоубер і Д. Хей відзначають, що в підлітковому і юнацькому віці агресивна поведінка змінюється за силою і характером прояву [5]. У свою чергу змінюються і різновиди булінгу, набуваючи нових агресивніших форм, таких як вимагання, залякування, сексуальний булінг.

Важлива зміна в характері агресивної поведінки полягає і в тому, що агресія і насильство набувають тенденції до більшої соціальної організації. В підліткові угруповання входять ті неповнолітні, які відчувають соціальну ізоляцію з боку своїх менш агресивних однолітків, а також вкрай агресивні індивіди, на яких припадає чимала частка підліткової агресії, у тому числі бійки між ворогуючими угрупованнями [2, с. 65].

Важливо зазначити, що діти у яких рівень агресії є значно вищим, залишаються такими протягом тривалого часу. На основі результатів 16-ти досліджень стійкості агресивності серед осіб чоловічої статі Д. Ольвеус встановив, що агресія майже настільки ж стабільна, як інтелект, навіть протягом значного періоду [8, с. 102]. З цього випливає, що агресія в ранньому віці – це проблема, яку з віком діти не зможуть подолати, якщо тільки не відбувається втручання будь-яких особливих цільових програм. Р. Лоубер і Д. Хей відзначають, що стійкість частіше має більш високі показники у тих індивідів, для яких характерні країні показники на шкалі агресії, тобто які найменш або найбільш агресивні в момент часу [5].

Однак, незважаючи на виявлені високі коефіцієнти стабільності агресивної поведінки при переході від дитячого до підліткового і юнацького віку, слід звертати увагу на індивідуальну варіативність в агресивній поведінці. Навіть, коли на рівні групи коефіцієнти стабільності мають високі значення, у окремих індивідів характер агресивної поведінки може з часом змінюватися.

В цілому дослідження свідчать про безперервне зниження рівня агресії, причиною якого може бути пов'язаний з віком поведінковий норматив. Однак зрозуміло й те, що значна частина суб'єктів, які виявляли агресію в дитячому віці, продовжує залишатися агресивними і в подальшому. Враховуючи, що агресія проявляється в різних формах, що розрізняються за ступенем здійсненого насильства, важливо зрозуміти, наскільки стабільний рівень агресії для цих індивідів і чи має їх агресивна поведінка тенденцію до посилення і переходу від менш серйозних до більш серйозних форм прояву протягом індивідуального розвитку людини. Довготривале посилення агресії супроводжується поступовим збільшенням рівня жорстокості агресивних дій в дитячо-юнацький період, тоді як короткочасне посилення агресії означає різке збільшення насильства у тих індивідів, які в більш пізньому віці тільки починають проявляти агресію.

Існують переконливі дані про те, що на міжособистісному рівні велика частка індивідів, які проявляють насильство, раніше демонструвала слабкі і / або помірні форми агресії. Т. Моффіт та інші дослідники довели, що 73% хлопчиків-підлітків, звинувачених у скоєнні насильницьких діянь, вже починаючи з дитячого віку стійко демонстрували асоціальну поведінку. Однак вірно і те, що індивіди можуть набути схильність до насилля, не маючи агресивного минулого. Також це дослідження показало, що 23% звинувачених не проявляли асоціальної поведінки аж до підліткового віку [7]. Поки що до кінця не досліджено, чому деякі індивіди в підлітковому віці починають ставати вкрай агресивними, не виявляючи поступового наростання моделей агресивної поведінки з дитинства. Деякі автори висувають припущення, що ті індивіди, для яких характерний пізній початок проявів схильності до насильства, – це люди, які часто надмірно контролюють свою поведінку, намагаючись придушити свою потребу в агресії і виявляють її тільки в тому випадку, коли збудження до агресії досить сильне, щоб подолати ці стримуючі механізми. Можливо і те, що соціальна організація насильства в підлітковому віці у формі молодіжних угруповань, може бути приваблива для вразливих індивідів як наслідок їх проблем іншого характеру, а саме низької самооцінки чи соціальної ізоляції.

Негативним у даній ситуації виступає підвищення показників агресії та форм насилля серед молодіжних груп. Вірогідно бажання самоствердитися впливає на форми та характер агресивної поведінки молодіжних груп. Спочатку вони характеризуються незначними формами агресії (докучання іншим, задикування), потім (переважно у 15-річному віці) відбувається перехід до фізичних форм (штовхання, бійки) і насамкінець до насильства (напади, зґвалтування).

У той же час, наявність або відсутність вікового ефекту в булінгу залежить від того, на чому базується дослідження (на самозвітах чи описах інших людей), а також від запропонованого випробуванням визначення третирування. У дослідженнях, де було виявлено зменшення знущання з віком, в основному застосовувався метод самозвітів, тоді як в дослідженнях, де не виявили кореляцій з віком, частіше використовувалися відгуки інших (наприклад, вчителів) і питання ставилося про конкретні види жорстокої поведінки. Отже, зниження жорстокості, виявлене в дослідженнях на основі самозвітів, може бути пов'язане з прагненням знизити реальний рівень булінгу, оскільки старші діти набагато більше усвідомлюють соціально небажаний характер жорстокого поводження (як з точки зору кривдника, так і з точки зору жертви) [2, с. 152]. Додаткове пояснення виявленого в самозвітах зниження третирування з віком було запропоновано Свейн [9], який встановив, що молодші діти визначають булінг ширше, ніж старші. На нашу думку, зниження рівня булінгу з віком може вказувати на сформованість просоціальної поведінки молодих людей.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що виникнення булінгу у середовищі дітей, форми його прояву повністю залежать від вікових та індивідуальних особливостей молодої людини. Характерно, що з віком рівень агресії зменшується, як наслідок функціонування гальмівних процесів, що впливають на формування поведінкових норм, а відповідно явище булінгу втрачає свою актуальність. Однак існують протилежні випадки, коли молода людина з віком здійснює жорстокіші вчинки, зумовлені запізнілим проявом агресії, спробою

самоствердитися а також відсутністю будь-яких дій з боку вчителів і батьків з попередження та подолання даного явища. Вік також впливає на вибір форми булінгу: у молодших дітей це насамперед акти фізичної агресії, такі як стусани, бійки, тоді як у старших, найімовірніше, вербальна, сексуальна агресія. Особливої уваги заслуговує і вплив гендерних аспектів на проблему булінгу, що й визначає перспективу подальших досліджень.

Використані джерела

1. Ахмедбекова Р.Р. Сущность агрессии и причины её проявления у младших школьников [Электронный ресурс] / Р. Р. Ахмедбекова. – Режим доступа : <http://school2100.com/upload/iblock/c1e/c1e0982fa76a5c38c8aa8a487f82d8ad.pdf>.
2. Крэйхи Б. Социальная психология агрессии / Б. Крэйхи. – СПб.: Питер, 2003. – 336 с.
3. Смирнова Е. Агрессивные дети: психологические особенности и индивидуальные варианты [Электронный ресурс] / Е. Смирнова. – Режим доступа : <http://www.ya-roditel.ru/upload/files/smirnova2.pdf>
4. Cairns R. B. Lifelines and risks: Pathways of youths in our time. / R.B.Cairns, B. D Cairns. – Cambridge UK: Cambridge University Press, 1994. – 415 p.
5. Loeber R. Key issues in the development of aggression from childhood to early adulthood / R. Loeber, D. Hay // *Annual Review of Psychology*, 1997. – P. 371-410.
6. Mobbing Encyclopaedia [Electronic resource]. – Regime of access : <http://www.leymann.se>
7. Moffitt T. E. Childhood-onset vs. adolescent – onset antisocial conduct problems in males: Natural history from ages 3 to 18. / T. E. Moffitt, A. Caspi, N. Dickson, P. Silva, W. Stanton. – *Development and Psychopathology*, 1996. – 424 p.
8. Olweus D. Bullying at school: Long-term outcomes for the victims and an effective school-based intervention program / D. Olweus // *Aggressive behavior: Current perspectives*. – New York: Plenum Press, 1994. – P. 97-130.
9. Swain J. What does bullying really mean? / J. Swain. – *Educational Research*. – 1998. – 364 p.

Stelmakh S. S.

AGE ASPECTS OF THE EMERGENCE OF BULLYING AMONG CHILDREN

The article deals with one of the current issues – violence in a child's environment, which is referred to by such terms as ill-treatment, badgering, and in foreign research – bullying, mobbing. It is proven that it is worthwhile to differentiate bullying and mobbing according to the spheres of their origin, since badgering which takes place in work places by one employee towards another, very rarely involves physical violence, which is to a large extent prevalent among children. In psycho-pedagogical literature, bullying is largely perceived as the aggregate of social, psychological, and pedagogical problems which include the process of continuing physical or psychological violence by an individual or a group in their relation towards an individual who is unable to protect oneself in a given situation. In contrast to other expressions of violence, which are done either once, or are short-termed attacks, bullying, as a rule, takes place continuously over a lasting period of time, and leads the victim to be in a perpetual state of stress and fear.

There is a determined mutual connection of age particularities and the spread of bullying in a children's environment. It has been examined that to a certain degree insults, badgering, hitting each other among children of pre-school age is "considered" normal and can be an expression of self-actualization. Yet, in circumstances, when physical pain or the slighting of a child of the same age as you, evokes in such children a satisfaction and the aggression appears as a goal in itself, it may be indicative of the child's hostility and cruelty, and the need to refer to a specialist. With age, under the influence of upbringing, the formation of social competencies and as a result of the functioning of halming processes, it is characteristic that the level of aggression decreases. Simultaneously one observes also the aftereffects of the form of bullying. It has been researched that there exist also the opposite effects, demonstrated by individual particularities, which are characterized by a delayed expression of aggression.

Key words: *bullying, violence, aggressive behavior, age-specific characteristics, forms of bullying.*

Стаття надійшла до редакції 15.11.2015 р.